مرکز فرهنگ و معارف قرآن

هدف و ضرورت تدوین

بسیاری از مفسران سخت کوش و ژرف اندیش قرآن، هر یک از موقف گرایش و ذائقه خود به قرآن نگریسته‌اند. این طبقه از دانشمندان اسلامی، هر چند در تبیین ابعاد و زوایای فرهنگ قرآن، تلاش و مجاهدات ارزشمند بسیار کرده‌اند، اما هرگز نتوانسته‌اند گسترهٔ معارف قرآن را به شکل جامع و فراگیر در پیش روی مسلمانان نهند. در قرآن مجید، تعالیم و آموزه‌هایی است که همچنان بکر باقی مانده و دست تحقیق و تألیف، آنها را لمس نکرده است و شیفتگان بسیاری می‌توانند هر روز بدان روی آورند و ساحتی از آن را تفرّج کنند و به سرزمین‌های ناشناخته‌ای از معرفت پای گذارند. این نیاز مقدس و این راه دراز، بلند همتانی را می‌خواهد که گرد هم آیند و با تلاشی تازه و یا به کارگیری ابزار مدرن، راه نپیموده را هموار کنند و راه ورود به عرصه‌های گوناگون فرهنگ قرآن را بگشایند. و حاصل جهادعلمی خود را فرا روی مشتاقان قرار دهند و همه را به این خوان نعمت صلا زنند.

آری آثار سامان یافتهٔ قرآنی، با هدف اطلاع رسانی از الفاظ قرآن، با همهٔ تنوع و گستردگی قابل ستایش، تاکنون نتوانسته‌اند پاسخی عام و جامع به نیاز مسلمانان و قرآن پژوهان بدهند. معارف بسیار عظیم و عمیق در طومار گنجنامهٔ وحی الهی نهفته است که جویندگان را بدان دسترسی نیست. برآوردن این نیاز جز از رهگذر همدلی و همیاری گروه

کاردان و قرآن شناسی که فرصت و فراغت لازم را داشته باشند، ممکن نیست. نخست باید «شیوه و راه» درست را یافت، آن گاه بدان راه و روش به فتح عرصه های گوناگون پرداخت. اطلاعات و کتاب های موجود در مراکز علمی گواهند که تلاش های تحسین برانگیزی در جنبه های مختلف کلامی، فلسفی، فقهی، حقوقی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی و... صورت تدوین یافته است. اما همان ها گواهی می دهند که فرهنگی جامع و فراگیر که همهٔ این اطلاعات را به شیوهٔ علمی گزارش کند، صورت تحقق نیافته است. مجموعهٔ حاضر، گامی است بدین سو.

در این اثر پر برگ کوشیده ایم، آموزه های زلال قرآن را از متن آیات بر آوریم و پیش دیدگان علاقه مندان به قرآن کریم نهیم.

سنگ نخست این بنای رفیع را همت دولتمردی فرهیخته و قرآن پژوهی آشنا با زمان و مقتضیات آن نهاد. آیت اللّه هاشمی رفسنجانی ـ دام عزه ـ در پس این اندیشه و باور که تنها علائم معارفِ قرآن الفاظ و کلمات آن نیست. و بسا معرفت ها و حکمت هایی که در قرآن به لفظ بازگو نشده است، طرحی نو در افکندند. در این طرح، کاخی سر برآورد که بسی بلندتر از معجم های لفظی قرآن است؛ زیرا به باز گفتن و ثبت معارفی که در قرآن، لفظی برای آن آمده است، بسنده نشده و ناگفته های دیگری را نیز به تحقیق می گیرد. ایشان از این مأخذ معتبر و فرهنگ آسان یابی که به بهترین شیوه اطلاع رسانی کند، وجود ندارد اظهار تأسف کرده و می نویسند:

> گاه اتفاق می افتاد که برای پی بردن به نظر قرآن دربارهٔ یک موضوع ناگزیر از مطالعه تمامی آن می شدم... متأسف بودم که چرا امت اسلامی، طی قرن ها، آن گونه که باید برای این کتاب... سرمایه گذاری بایسته ای نکرده و در طول روزگار طولانی، دائرة المعارفی قرآنی تدوین نشده است تا جویندگان معرفت و حکمت... به آسانی از آن بهره گیرند.[1]

ایشان سال ها در پی فرصت مناسبی بودند که بتوانند اندیشهٔ بلند خود را جامهٔ عمل بپوشانند؛ تا این که در سال ۱۳۵۴ دستگیر و روانهٔ زندان شدند. پس از محاکمه، معلوم شد که توقف معظم له در زندان طولانی خواهد بود. بنابراین فرصت مناسبی را که در پی آن بودند در زندان یافتند و همان جا عزم خود را برای سامان دادن به تحقیقی که پیش تر بدان

می اندیشیدند، جزم کردند.[۲]

نخستین هدف این اثر، گردآوری همهٔ اطلاعات بر اساس مفاهیم، و در نهایت طبقه بندی آنها برای استفادهٔ آسان و سریع خواننده است. در این شیوه، آیات قرآن بر اساس معنا و محتوای آنها، فیش برداری و نمایه سازی می شود و سپس زیر عناوین و موضوعات کلی و یا نسبتاً کلی قرار می گیرد.

سی و یک هزار فیش و بیش از هشتاد هزار موضوع ره آورد تلاش های چندین ساله ای است که برای باروری و شکوفایی آن فکر بکر هزینه شد.

این یادداشت ها، یک بار پس از آزادی ایشان از زندان و تحت نظارت خودشان، طبقه بندی و تفکیک شد. اما حضور دائمی و مفید معظم له در متن رویدادهای انقلاب و کشور، تکمیل و عرضهٔ مناسب آنها را امکان ظهور نمی داد. از همین رو، این مهم از سوی ایشان به دفتر تبلیغات اسلامی حوزهٔ علمیه قم واگذار شد. این دفتر برای پیشرفت دقیق و سریع کار، واحد ویژه‌ای را بنیان گذاشت که موسوم به «مرکز فرهنگ و معارف قرآن» گردید. مرکز نامبرده، عهده‌دار تکمیل، تنظیم و انتشار یادداشت های پیش گفته شد و اینک بدین کار اشتغال دارد. این مرکز، نخست، اطلاعات موجود را به چندین برابر افزایش داد و مدخل های جدیدی را بر آن افزود. سپس همهٔ آنها را بدین سان که در کتاب آمده است، سامان داد. از جملهٔ تلاش های مرکز، بر گرفتن شیوه‌ای نوین و کارآمد در عناوین، ترتیب موضوعات، ویرایش و صفحه‌آرایی آنها است.

اصول و ضوابط

فراهم آوردن معجمی از قرآن کریم که جامع و آسان یاب به شمار آید و به عنوان یک کتاب مرجع و قابل اعتماد تلقی شود، کاری بسیار دشوار و ظریف است.

نخست باید کلید واژه‌ها و مدخل های مأنوس با ذهن مخاطب گردآوری و شناسایی شده و با رعایت اصول و ضوابطی گزینش شود، آن گاه با احتیاط و بیم از در افتادن در ورطهٔ تفسیر به رأی، مبانی و محدودهٔ برداشت از آیات قرآن به روشنی تبیین گردد و در نهایت همه برداشت ها برای سهولت در دستیابی با ملاحظهٔ اصول و ضوابطی طبقه بندی می شود.

۱ . اصول و ضوابط مدخل گزینی

تهیهٔ کلید واژه‌ها و مدخل‌ها، ضروری‌ترین و نخستین مرحله از مراحل تدوین هر معجمی است. کشف کلید واژه‌ها، تبیین روابط میان آنها و گزینش مدخل‌های شناخته شده، اساسی‌ترین ارکان یک معجم و دائرة المعارف است.

۲ . اصول و ضوابط برداشت از آیات

از ابتدای کار، این دغدغه، ذهن و همت تدوین کنندگان را به خود مشغول کرده بود که چگونه اثری می‌تواند در برگیرندهٔ بیشترین بخش‌ها از معارف قرآن باشد. و چگونه می‌توان با استنباطی معتبر و استظهاراتی منطق با اصول تفسیر فراهم آورد، و در همان حال سخنی نو و تازه ارائه داد. این همه در حالی است که سخت از در افتادن در ورطهٔ تفسیر به رأی بیم داشتیم.

در برداشت از آیات قرآن کریم بر توجه به منطوق و ظاهر آیات به چینش و نظم آنها در سوره نیز توجه شده است. هم چنین روایات تفسیری و شأن نزول‌ها کاملاً مورد توجه بوده است. در این اثر سعی بر آن است که به همه ابعاد کار کرد زبان عربی توجه شود و چیزی از نظر پوشیده نماند. از جمله قابلیت‌هایی که بر اساس قواعد نحو و اصول بلاغت در ادبیات عرب، وجود دارد و می‌توان از آنها به آرایه‌ها و یا شگردهای زبان یاد کرد.

این گونه کارکردهای زبانی، به مدلول‌ها و مضمون‌های خاصی می انجامد و توجّه به ظرافت‌های آنها، محقق را در فهم دقیق‌تر و عمیق‌تر آیات یاری می‌دهد. گفتنی است بیان احتمال‌های تفسیری، چنانچه مبتنی بر قواعد ادبی و نحوی آیات هم باشد. لزوماً به معنای گزینش آخرین معنای آیه نیست؛ بلکه بیشتر برای توجّه به ابعاد و گسترهٔ معنایی قرآن کریم است. بسا که همین احتمال‌های معنایی و چندگانگی در ترکیب یک عبارت، راه پژوهشگر را به سوی ژرفای قرآن بگشاید و دست او را در یافتن به مقصد مطلوب بگیرد. اگر چنین است، پس سزاوار آن است که به هر یک از احتمال‌های موجود در ترکیب و فهم آیات، توجّه کافی شود و به راحتی از آنها نگذریم. کوشش مؤلفان این مجموعه، همگی بر آن بوده است که چیزی از این ظرایف و لطایف را فرو نگذارند و تا آن جا که در توان و فهم آنان است، به همهٔ سویه‌های معنایی یک آیه، عطف نظر داشته باشند.

سیاق آیات در برداشت‌ها مورد توجّه بوده است زیرا سیاق از جمله عواملی است که

میزان اهمیت موضوعی را می توان از طریق آن سنجید. توجه به سیاق آیات، فواید دیگری نیز دارد. از جمله مخاطب را به مطالبی که فراتر از مدلول الفاظ و جملات است راهنمایی می کند.

نکته آخر آن که برخی از دریافت ها و برداشت ها، با نظر به روایات، شأن نزول ها، لغت، احتمال ها، تقدیم و تأخیر آیه ها، قرار گرفتن جمله ای در سیاق جمله و یا جمله هایی دیگر، الغای خصوصیت و مانند آنها استفاده شده است. به همین جهت دلیل برداشت از آیه به صراحت بیان شده تا ابهامی باقی نماند.

۳. اصول و ضوابط طبقه بندی اطلاعات

گر چه طبقه بندی شایسته اطلاعات با توجه به گستردگی و ژرفای معارف قرآن کار بسیار مشکلی است ولی درپروژهٔ بزرگ قرآن تلاش شده است تا شیوه هایی اتخاذ شود که هر چه بیشتر امر اطلاع رسانی را تسهیل نماید، بر این اساس مجموعه اطلاعات حاضر به روش ذیل سامان یافته است:

الف) مدخل ها در این مجموعه به صورت الفبایی تنظیم شده است.

ب) در ذیل مدخل ها سرفصل های اصلی نیز به روش الفبایی طبقه بندی می شود. بسیاری از سرفصل های اصلی عناوین جامعی هستند که عناوین فرعی در ذیل آن قرار می گیرد، مثلاً «نقش آب» یک سرفصل اصلی است که در ذیل آن عناوین فرعی «آب و آبادانی»، «آب و افزایش قدرت» و «آب و بهداشت» و... آمده است.

ج) عناوین فرعی ذیل سرفصل های اصلی نیز به روش الفبایی تنظیم شده است.

د) در بسیاری از موارد عناوین فرعی در ردیف سرفصل های اصلی در جایگاه الفبایی خود آمده و ارجاع شده است. مثلاً «آب و آبادنی» گر چه فرعی «نقش آب» است ولی به دلیل اهمیت در جایگاه الفبایی خود آمده و به «نقش آب» ارجاع شده است.

هـ)در ذیل برخی از مدخل های عام مانند «آشامیدنی ها» و «اخلاق» که خود مشتمل بر مدخل های متعددی است فقط به ارائه اطلاعات کلی مدخل های مربوط پرداخته می شود و مباحث مربوط به مصادیق و مدخل های ریز به مدخل های مربوط ارجاع می شود، مثلاً اطلاعات آب، شراب، و... در آشامیدنی ها نمی آید چنانکه اطلاعات دروغ، غیبت، و... در «اخلاق» نمی آید. بلکه به جایگاه الفبایی خود ارجاع می شود.

مراحل تحقیق

برای دستیابی به هدف مزبور گردش کاری به مورد اجرا در آمد که در این جا به مراحل آن اشاره اجمالی می شود: کشف کلید واژه ها، تبیین روابط میان آنها و گزینش مدخل های شناخته شده، نخستین مرحله از مراحل تدوین هر معجمی است.

دست مایهٔ اولی برای پیدا کردن مدخل ها، برنامهٔ نرم افزاری تبیان۳، تهیه شده در مرکز فرهنگ و معارف قرآن، و نیز کارهای انجام شده در تفسیر راهنما بود. آنگاه همکاران با پژوهشی گسترده در واژه های قرآن و مراجعه به معجم های قرآنی و فهرست تفاسیر و نیز مطالعه کتاب های مربوط به شأن نزول واعلام قرآن، برای دستیابی به مدخل های جدید کوشش فراوانی به عمل آوردند.

مدخل ها پس از گزینش و تصویب در اختیار پژوهشگران بخش پرونده علمی قرار می گیرد و آنها بر اساس اصول شناخته شده پیش گفته، و زیر نظر بخش های علمی، تحقیقات دامنه داری را برای تشکیل پرونده علمی آغاز می کنند. منابع مورد استفاده در این مرحله، نوعاً از مآخذ مهم و اصیل بودند. غیر از این، محققان کوشیده اند که به هر حال احتمال درخوری، توجّه کنند و بر جامعیت اثر بیفزایند.

آنان به منظور استفاده از تحقیقات انجام گرفته، منابع بسیاری از جمله: تفسیر راهنما، معجم های مختلف لفظی، تک نگاری ها و منابع تفسیری را از نظر گذرانده و از آنجا که اساس و محور کار، قرآن بوده است برای دستیابی به اطلاعات بیشتر دربارهٔ یک موضوع، چندین بار قرآن از ابتدا تا انتها، خوانده شده است. مراجعه به تمامی آیات، بیشتر از آن رو است که مباحث مربوط به مدخل هایی که در قرآن لفظ خاصی برای آنها نیامده است، کشف و ضبط شود. پس از جمع آوری آیات و اطلاعات لازم دربارهٔ هر یک از مدخل ها، پژوهشگر بر اساس مبانی پذیرفته شده به فیش نگاری و طبقه بندی اطلاعات می پردازد.

فیش های فراهم شده جهت ارزیابی و تصویب در اختیار هسته های علمی قرار می گیرد و آنان نیز برای اطمینان کامل همه برداشت های انجام شده را با دقت بازبینی و کنترل می کنند که در این مرحله معمولاً بر تعداد فیش ها و نیز آیات افزوده می شود.

با توجه به اینکه فیش ها و نمایه ها در بخش های علمی مختلفی بررسی می شود

کمیته‌ای ویژه مسئولیت هماهنگ سازی نمایه‌های همه موضوعات را بر عهده دارد.

در این مرحله فیش های برداشت شده و نیز یادداشت دامنه و توضیحات ارائه شده بر اساس آئین نامهٔ ویرایش مصوب، ویرایش می شود.

برای اطمینان بیشتر فیش ها یک بار دیگر مقابله و بازبینی می شود تا از اجرای شیوه نامه در مراحل گوناگون کار اطمینان حاصل شود. همچنین در این مرحله یادداشت دامنه ها، پاورقی ها، منابع و مآخذ و نیز آیات و آدرس آنها کنترل می شود.

کار پس از طی همه مراحل به رؤیت بخش علمی مربوطه می‌رسد و پس از تأیید، جهت تصویب نهایی به شورای علمی گروه دائرة المعارف ها و پس از آن به شورای پژوهش مرکز ارسال می شود.

روند پیشرفت

گر چه آغاز این طرح بزرگ از سال ۱۳۵۴ در زندان بوده است، ولی از سال ۱۳۶۶ که مرکز فرهنگ و معارف قرآن یادداشت ها، را در اختیار گرفته است تا کنون بر پایه یادداشت ها مجموعه بیست جلدی تفسیر راهنما را منتشر کرده و از سال ۱۳۷۶ مجموعه فرهنگ قرآن را آغاز و تا کنون پیشرفت خوبی داشته است، چنان که بر پایه برآوردهای انجام شده، این طرح بزرگ در ۳۰۰۰ مدخل (عنوان اصلی) و ۳۰۰۰۰ عنوان فرعی منتشر خواهد شد. در هر عنوان کلیهٔ آیات قرآن مرتبط از یک موضوع گردآوری می شود.

تا کنون از این کتاب ارزشمند هشت مجلد منتشر شده و تا حرف «ت» پیش رفته است.

گفتنی است که در فرهنگ قرآن پس از بیان برداشت ها بخشی از آیات مرتبط با موضوع آورده و سپس نام سوره و شمارهٔ سوره و در پایان شماره آیه و یا آیات آورده شده که در این جا برای اختصار از ذکر آیات خودداری شده است.

---

۱. تفسیر راهنما، مقدمه/۹.

۲. همان/۱۱.